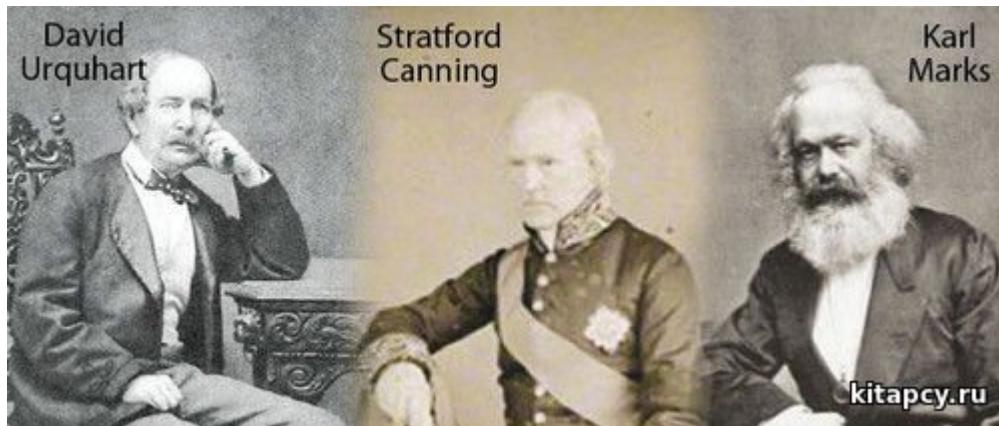

Jansyz žurnalistler

Category: Kitapcy, Sözler, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 23 января, 2025

Jansyz žurnalistler JANSYZ ŽURNALİSTLER

Soňky döwür käbir gazetleriň redaksiýasy käbir žurnalistleri «syýasy jansyzlyk» etmekde aýyplap, derňew işini gozgatdy.

Aglabasy harby gullukçy bolan kişileriň Stambulda 56-sy, Izmirde 357-si galp deliller bilen «jansyzlykda» aýyplanýar, hiç kimiň demi çykanok! Žurnalistlerden «jansyz» çykmaýarmy? Görülmédik zatmy näme? Ezra Paund, Artur Kýostler, Ernest Hemungueý, Tomas Eliot, Aleksandr Fleming, Inýasio Silone, Trewanýan dagylar jansyz dälmidi? Haýsy birini ýazaýyn bularyň? Iň gowusy özümüzden mysal alaýyn.

Ýurdumyzda taryhçylarymuz babatda önelgesiz döwri başdan geçirýärис, gynansk-da taryhçylarymyzyň ykdysady bilim derejesi pes we ykdysadyýeti gowy bilyänleriňem taryhdan sowady ýabygorly!

Munuň «habar beriş serişdelerindäki jansyzlar» bilen näme baglanşygy bar? Gaty uly baglanyşygy bar.

Öz taryhymyzdan bir gazetiň «döreýiň kyssasy» bilen bu temany aýdyňlatmaga synanşaýyn. Çünkü «resmi taryh» hakykatlary ýazanok.

Gazetiň maňa beren ýeri az, şonuň üçin «resmi taryhyň» muňa dahilly kişiler we gazet baradaky ýazanlaryny bu makalamyň çägine sygdyryp bilemok. Gyzyklanýanlar habar beriş serişdeleriniň taryhy hakynda ýazylan islendik kitaba ser salyp bilerler. Gülkünçdir.

Hawa, indi söhbetimize başlasagam bolar...

Taryhymyzda hususy synanşyk bilen çap edilen ilkinji gazet

“Ceride-i Havadis” meselesiniň üstünde durup geçeliň...
Geliň, hemmämiz bile habar beriş serişdelerinde neneň-niçik «jansyzlyklaryň» bolýandygyny göreliň...

• **Kim bu Dewid Urkward?**

«Ceride-i Havadis» gazetiniň taryhybda Dewid Urkward diýen adamyň adyna duş gelmersiňiz.

Gynansak-da, biziň taryhymyzda bu tanymal şahs hakynda maglumat ýok diýen ýaly.

Nirede bar bilýänizmi, Karl Marksda bar!

Karl Marks 1853-nji ýıldan soň Osmanly bilen çynlakaý gyzyklanmaga başlady (šeýle-de, osmanly dilini öwrenip ýordi, ölüm ara düşdi-de, bu gowy maksat ýarpy galdy.)

Marks Nýu-Ýorkuň **«Daily Tribune»** gazerinde tutuş on ýyllap Gündogar meselesi boýunça makalalar bilen çykyş etdi. Osmanly ulamalary «halas boluş reseptini» gözläp ýörkä, Marks kapitalizmiň Ýewropany agdar-düñder etjegini we köne imperiýany saklap oturan türkleriň rewolýusion pozisiýa geçmese, uluslaşma prosesini tamamlamasa, ýeňilip-parçalanylп Anadola çenli çekiljekdigiňi öndengörüpilik bilen aýdypdy.

Sözi dogry çykan Marksyň osmanlyny seljerip ýazan makalalarybda we meşhur **«Kapitalynda»** Dewid Urkwardyň adyna duş gelýärис.

Marks Osmanly barada neneň-niçik pikir ýöreden bolsa, Dewid Urkwardam şeýtdi!

Emma hersi bir dünýäniň adamsydy. Urkward kapitalizmiň wekilidi.

Ýogsa-da, kim bu Dewid Urkward?

Şotlandiyaly. 1805-nji ýylда dünýä indi. (1877-nji ýylда aradan çykdy). Kakasynyň bimahal ölümü zerarly ejesi ony Şweýsariýa äkitdi. Ženewada fransuz harby mekdebinde we Angliýanyň **«Wolwich»** korollik artilleriý garnizonunda okady.

Oksfordda okap ýörkä, Ýewropada ýeli öwsen romantiki grek gozgalaňyndan täsirlendi. Özi ýaly asly şotland meşhur şahyr **Jorj Gordon Baýron** ýaly Osmanla garşı uruşmak üçin Gresiýa gitdi. Lord Baýron urşa girmänkä öldi. Urkward uruşda agyr ýaralandı.

Onuň endamyna giren gülle Osmanla garşy duýgularynyň we düşünjeleriniň üýtgemegine sebäp boldy! Henegem henekdir welin, onuň pikirini üýtgeden **Stretford Kanning** (1786-1880) boldy.

S.Kanning 1820-1824-nji we 1825-1828-nji ýyllarda Angliýanyň Stambuldaky ilçihanasynda işledi. Onda soñ parlamentde işledi. (1841-nji ýylда gaýtadan Stambul ilçiligine bellendi we 17 ýyllap bu wezipede işledi.)

Kanning we Urkward grek garaßsyzlygynyň Prawoslaw Russiýanyň bähbidine boljakdygyny we munuň iňlis ykdysadyýetiniň bähbitlerine howp saljakdygyny gördüler.

Russiýanyň patyşasy Nikolay I “**hassa adam**” diýilýän Osmanlynyň ýerlerini basyp alsa, munuň iňlis bähbitleriniň doly ýok boljakdygyny aňladýardy. Osmanly ideal bazar bolup durýardy we muny elden gidermek bolmaýardy. Näme etmelidi?

Dewid Urkward Stambula geldi...

kitapcy.ru

• Kanuny jansyz

Iňlis ilçisi **Jon Ponsonbi** (1770-1855) Stambulda ýaňy işläp başlapdy. Ol wezipä bellenen badyna yzyndan ugradylan täze «söwda ataşesi» Urkwarddan ynjalyksyzlandy. Urkwardyň Stretford Kanningden getiren salamyny sowuk garşylady. Çünkü onuň agasy iňlisleriň legendar diplomaty we premýer-ministri **Jorj Kanning** (1770-1827) bilen onçakly arasy ýokdy, biribirlerini halamazlardy. (Bu oňsuksyzlyk soňam dowam etdi we Urkwardyň ilçe Ponsonbiniň Osmanlydaky edýän işlerini tankyt etmegi käbirleriniň gözüne «türk dostlugu» bolup ildi!) Yönet şol wagt önde tutulmaly zat iňlis söwda bähbitleridi.

Osmanlynyň ýapyk bazary iňlis harytlaryna doly açylmalydy. İlçi Ponsonbi «kanuny janszyzyň» ýöretjek her dürli işine ykdysady taýdan goşant goşjakdygyny aýtdy. (Ataşseleriň wezipe borçlaryna girýän zatlaryň birine – işleýän daşary ýurdunyň ýagdaýyny seljerip berýän habarnamasyna we bu boýunça alyp barýan işine “kanuny jansyzlyk” diýilýär.) Ol Urkwardy ilkinji nobatda Soltan Mahmyt II-ni täsiri astyna alan şahslar bilen tanyşdyrdy. Bularyň biri-de žurnalistdi...

• “Blak beý”

Aleksandr Blak (1792-1836) Osmanla gelende ýörgünlü ady Blak beýe öwrüldi. Ol Parižde hukuk ugrundan okapdy. 1820-nji ýylda Izmire ýerleşdi, hem aklawjy bolup işledi, hem söwda bilen meşgullandy.

Ýone Urkward ýaly onuňam ykbalyny grek gozgalaň özertdi, onuň Gresiýa gönükdiren söwda işleri paltalananoň, žurnalistlige ýoneldi. **“Le Spectateur Oriental”[b] we [b]“Le Courier de Smyrne”** gazetleriniň redaksiýasynda ýewropaly söwdagärleriň wekili bolup işledi. Fransuz koloniýasynyň wekili wezipesine bellendi.

Şol ikiarada...

1831-nji ýylda Stambulda Osmanly döwletiniň ilkinji resmi gazeti **«Takvim-i Vekayı»** çap işlerine taýýarlanyp başlady. Blak beýe sala salyndy.

Soltan Mahmyt II täze tanşy Blak beýden täsirlendi, onuň

ýewropalyar bilen gatnaşygyndan peýdalanmak üçin «Takvim-i Vekayi» gazetiniň fransuz dilinde-de çap edilmegini buýurdu. **“Moniteur Ottoman”** gazeti şeýdip orta çykdy, baş redaktory edibem Blak beýi bellediler. (Onuň ogly Edouard Blak 1867-nji ýylda ABŞ-nyň Osmanlyda lkinji ilçihanasy açylanda, ilçi bolup gelipdi.)

Dewid Urkward Blak beý bilen tanyşdy. Dostlaşdylar. Olaryň maksady birdi. Urkward “Moniteur Ottoman”-da ykdysatçy bolmasa-da, ykdysadyýetden söz açýan makalalary yazmaga başlady.

Bugün bu makalalara göz aýlanyňzda, olaryň näderejede başlangyç we ýonekeý makalalardygyny görersiňiz, emma şol wagtyň osmanly köşgi bu ykdysatçy awtory diýseň halady!

Bulam az bolýan ýaly Mahmyt II ilki ýazgylaryny okap, soň tanşan bu «ykdysatçy beginden» täsirlendi.

Osmanly köşgi čeññege agzyny uzadýardı. Urkward diýilýän adam makala bilen çäklenip oňjakmy, ol 1833-nji ýylda Osmanly döwletiniň ykdysady gurluşyny öwrenýän «Türkiye we rezerwleri» kitabyny neşir etdirdi. Kitabyň käbir baplary türk diline geçirilip, Mahmyt II-niň dykgatyna yetirildi.

Osmanlynyn intellektual düşünje durmuşy şeýdip kemala gelmäge başlady. Ýurt şu ykdysady model bilen halas edilmelidi! Eýse onuň öwüp arşa çykarylan täze ykdysady sistemasy nämelerden ybaratdy?..

Ceridei Havadis'in ilk sayısı

- “Yslam röwüsi” bolmasa bolmaz

Urkwardyň «Moniteur Ottoman»-daky ýazgylarynyň gysgaça mazmuny şulardan ybaratdy:

Osmanly döwleti köne ykdysady we maliýe ýörelgelerini taryhyň zibil sebedine atmalydy, aýratynam söwda monopoliyalaryny we içerki gümrügi aýyrmalydy, munuň deregne daşarky söwdany şobada erkin ýagdaýda goýmaly we elbetde, gümrük paçlaryny iň pes bahada tutmalydy. Ýagny, osmanly bazaryny gepsiz-gürrüňsiz daşaryk açmalydy. Osmanly gaznasy diňe şular ýaly şertlerde daşyndan kredit alyp bilýärdi!

Aýratynam, eger täze ykdysady sistema kabul edilse, güýçlenen söwda gatnaşyklary arkaly Angliýanyň, Russiýanyň we Kawalaly Mämmedaly paşanyň garşysynda güýcsüz ýagdaýa düşen Osmanla kömek edip biljekdi!

Dewid Urkward sap ykdysadyýet baradaky makalalar bilen doly ýol almajagyny bilýärdi. Ol yslamyýeti mazamlaýan makalalaryda ýazmaga başlady. Mysal üçin, 1833-nji ýylда **“Islam As a Political System”** atly makalasynda «*hristianlygyň diňe ruhanyýet bilen çäklenyändigini, onuň dünýä işleri bilen gyzyklanmaýandygyny, emma hem ruhany we hem jismanydygyny, ahyret durmuşy bilen birlikde adamlaryň dünýewi durmuşyny-da her meselede kadalaşdyrýan syýasy sistema eýedigini*» ýazdy.

Bular ýaly öwgüli ýazgylar musulmanlaryň depesini göge ýetirmäge ýeterlikdi. Galyberse-de, Urkward Russiýa garşı duşmançylygy bilen stambullularыň könlünde tagt gurmagy başardy.

(Iňlisleriň şol wagtky «Gök guşak» maksatnamasy bolan čerkezleri Russiýa garşı ullanma strategiýasyny durmuşa geçirilenleriň biri-de Urkwarddy. Hatda črkez baýdagyny-da Urkward taýýarlapdy. Türk baýdagynyň reňki bilen aý-ýyldyzyň Wizantiýanyň nyşanlarydygyny ýazanam Urkwarddy! Biz ony 1844-nji ýylда «ogurlan» ekenik!

Karl Marks Osmanlyný sekulýar reformanyň halas edip biljegini ýazýarka, Urkward «zaluwat, dünýewilikden daşda duraweriň» diýip ýazýardy!

Engels Marksá ýazan hatynda «turk dosty» bolansyraýan Urkwardy akmaklykda, lakylykda aýyplaýardy.

Iki beýik akyldar Osmanlyný Angliýanyň çig mal bazasyna

öwrülip, ganynyň içiljegini öňünden bilyärdiler. Aýdyşlary ýalam boldy.

Osmanly Angliýa bilen 1838-nji ýylда özara söwda geleşigini baglaşdy.

45 ýyl geçensoň bu geleşigiň netijelerini hronikaçy (vakanüvisl Ahmet Lütfi Ependi şeýle ýazdy:

“Şol ylalaşyk (1838-nji ýylyň söwda geleşigi) bilen ýedi wahid (monopoliýa) usuly aýrylanam bolsa, ýerine ejnebi intihisary (daşary ýurt monopoliýasy) geldi. Memaliki Mahrusada (Osmanly döwletinde) hurdefuruşlyga (iň ownuk söwda gatnaşygyna) çenli ejnebiler eýeçilik etdi.

Senagat bilen birlikde barça ugurlar doly çökdi we daşary ýurt harytlary rowaçlyk gazanyp, elimizdäki pulumyz Ýewropa tarap akmaga başlady.”

(Tarih-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, c:5 s: 112)

1838-nji ýıldaky söwda geleşigine alyp baran döwürde habar beriş serişdeleri möhüm «rol» oýnady. Gollar çekilensoňam žurnalistleriň «wezipe borçlary» gutarmady. Olar iňlisler bilen bileleşip köşge we jemgyýetçilige täsirlerini ýetirmäge dowam etdiler. Yöne fransuzlar bilen bähbit çekışmeleri gazetiň işine-de az täsirini ýetirmedи.

Iňlislee täze gazete zerurlyk duýdular. «Ceride-i Havadis» gazeti hut şu maksat bilen döredildi.

Takvim-i Vakayi

- Döwrüniň “Taraf” gazeti

Ady: **William N. Çerçill** (1796-1846).

Londonda dünýä indi. Ýoly Izmirden soň Stambula düşenlerden. Fransuz Lewanten maşgalasynyň gyzy Beatris Belhomme bilen nikalaşdy.

1780-nji ýylda çap işine başlan iňlis **“Morning Herald”** gazetiniň Türkiýedäki wekili bolup işledi.

1836-nyý ýylyň adaty günleriniň bir günü... Kadyköýde awa çykanda ýalňyşlyk bilen Depderdaryň kätiplerinden Nejati ependiniň oglunuý ýaralady. Derhal ele salnyp, Üsküdar gorag

gullugyna tabşyryldy. Tussag edildi.

Iňlis ilçisi Jon Ponsonbi şobada ara goşuldy we garşylyk görkezdi: «*Heý, iňlis žurnalistem bir tussag edilermi?*» Şol wagtlar fransuz ilçileriniň osmanly döwlet apparatynda agramyny görkezýän döwrüdi.

Çerçill jogapkärçilikden boşadylmak bilenem çäklenmedi, üsti sowgat-peşgeşler bilen gark edildi.

Asyl partlamaly bomba partlady: 1836-njy ýylyň 11-nji martynda gurulan Umury Harijiýe nezaretine (Daşary işler ministrligi) ýolbaşy bellenen Akif paşa bu waka sebäpli eýeleýän wezipesinden boşadyldy.

Munuň Akif paşa bilen näme dahly bolup bilerdi? Eger munuň üçin biri kürsüsinden pyzylmaly bolsa, Umury Mülkiýe nezaretiniň (İçeri işler ministri) başynda oturan Pertew paşa wezipesinden boşadylmalydy.

Ýok, iňlisler Akif paşanyň kellesini talap edipdiler. A näme üçin?

Akif paşa wakanyň aňyrsynda bolan bolan zatlary ýedi ýyl soň neşir ediljek **«Tabsyra»** atly kitabynda beýan etdi. Döwründe baş gezek neşir edilen kitapda ol Pertew paşany iňlis syýasatynyň tarapdary hökmünde görkezip, özünü daşara garaşly syýasatyň garşydaşy hökmünde görkezipdi.

Osmanly döwletiniň daşarky bergilerine gözegçilik etmek üçin özünü belländigini aýdýan Dewid Urkwardam Akif paşanyň aýdanlaryny tassyklaýar:

“Osmanly döwletiniň (Orsyýete) ummasyz kontribusiýa tölemäge mejbür bolandygyny we olara kredit bermek isleyändigimizi aýtdym. Akif paşa «Men bular ýaly taryhy we milli heläkçiliğin garşysynda siziň uzadýan maliýe kömegiňizi alyp biljek däl. Men öz halkyma ýüz tutmakçy, öz mähriban halkymdan pidakärlik isleýärin, ýöne size bergi edip biljek däl. Men halkymyň diş-dyrnak bolup gazanan pullaryny size göterimine tölemerin» diýdi we aýgytly dil bilen garşy çykdy».

Görnüşi ýaly, Akif paşa bir bahana bilen eýeleýän wezipesinden boşadylypdy.

Soň bir ýerde Dahiliýe nazirligine bellense-de, iňlis lobisiniň gysyşy bilen ýene wezipesinden pzyldy, ilki Kojaelä, soň Edirnä sürgün edildi. Babyalyda (Premýer-ministrlik) mundan beýlæk «milli döwlet adamy» döwrüniň soňy gelipdi.

Meýdan William N.Çerçill ýaly çemeçillere galdy...

Çerçill gazetiň başlygy boljak bolup, ýeňini çermedi. Mälim bolşy ýaly, muňa «zerurlyk» bardy! Osmanlynyň düşünje durmuşynda iki garaýış göze ilýärди: «howandarlyk usulmy» ýada «erkin usulmy»?

Erkin bazaryň tarapyny çalýan «Ceride-i Havadis» gazeti 1840-ny ýylyň 3-nji iýulynda öz işine başlady.

Gazetiň yzygiderli ýazýan ykdysadyýetdäki täze taglymlar we pikirler diňe eksplutatirlenjek bazary döretmäge niýetlenendi. Bu eksplutasion bazar özlerine žurnalıst diýýän jansyzlar arkaly döredildi we weýrançylyk şondan soň geldi:

Soňky sözümi aýdaýyn:

Biziň taryhymzda käbir jansylardan hemise «türk dosty» diýip söz açylýar. Bular ýaly ýazanlaryň birem AKP-li Hüseyin Çelik.

Onuň **«Iňlis daşary işler komitetleri»** ("İngiliz Dış İşler Komiteleri") kitabynda Dewid Urkwardyň we onuň guran **«Foreign Affairs Committee**-sine mahabatly sözler bar. Awtor Urkwardyň osmanly tarapdary bolandygyny ýazýar. Bulara-da şu gelişýär.

Ýogsam şol döwürde nagybendileriň Gümüşhanadaky dergähiniň düýbuni tutujy Ahmet Ziýaeddin ependi osmanly bazarynyň daşary ýurt kapitalynyň eline geçmeginiň öňüni almak we ownuk musulman önemcilik kärhanalaryny goramak üçin haýyr-sahawat sandyklaryny döredipdi.

AKP jansyz Urkwardyň açan ýolundan ýöremäge dowam edýär.

Soner YALÇYN.

«SÖZCÜ» gazeti, 15.12.2013 ý.

Terjime eden: Guwanç MÄMILIÝEW,
Stambul uniwersitetiniň talyby. Taryhy makalalar